

БОРИСЕНКО
Лариса Борисівна,
Вінницька обласна наукова
бібліотека ім. К.А. Тімірязєва
(м. Вінниця)

**ДІЯЛЬНІСТЬ УЛАДОВО-ЛЮЛИНЕЦЬКОЇ
ДОСЛІДНО-СЕЛЕКЦІЙНОЇ СТАНЦІЇ ПІД ЧАС
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)**

Друга світова війна завдала дослідно-селекційним установам України величезних збитків та руйнувань. Під час німецько-фашистської окупації Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція продовжувала селекцію цукрових буряків та інших культур. Працівниками станції були збережені від знищення та вивезення до Німеччини цінні селекційні матеріали.

Вторая мировая война причинила опытно-селекционным учреждениям Украины огромные убытки и разрушения. Во время немецко-фашистской оккупации Уладово-Люлинецкая опытно-селекционной станция продолжала селекцию сахарной свеклы и других культур. Работниками станции были сохранены от уничтожения и вывоза в Германию ценные селекционные материалы.

During the Second World War research selection establishments of Ukraine bore enormous losses and destructions. The Uladovo-Lulinetskaya research selection station during fascist occupation continued the selection of sugar beet and other cultures. By the workers of the station valuable selection materials were well-kept from elimination and export to Germany.

Надзвичайно важким випробуванням для дослідно-селекційних установ України стала Друга світова війна. Після відступу радянських військ на тимчасово окупованій території опинилось близько 200 дослідно-селекційних установ різних відомств. Серед дослідно-селекційних установ з цукрових буряків на усій території Радянського Союзу не зачеплені були окупацією та військовими діями лише Бійська дослідно-селекційна станція та Фрунзенський дослідно-селекційний пункт, бойові дії проходили безпосередньо біля Рамонської селекційної станції [1, с. 66]. На території Правобережної України лише деякі селекційні станції встигли вчасно евакуювати фахівців та селекційні матеріали на

схід. Німецькі окупанти заподіяли державним селекційним станціям, що опинилися на окупованій території, величезних збитків, кілька станцій були повністю знищені. Ще до приходу німців деякі селекційні станції були знищені радянською адміністрацією, селекційне насіння було змішане та роздане селянам, знищувалися документація та обладнання, під час боїв руйнувалися будівлі [2, с. 123]. Частина спеціалістів-селекціонерів із різних причин залишилася на окупованій території. Серед них були відомі селекціонери-буряководи подружжя В.Ф. та О.І. Савицькі, О.З. Архімович, М.П. Корбут, Л.Л. Семполовський, О.К. Коломієць та багато інших.

У радянській історіографії період німецько-фашистської окупації в історії дослідно-селекційних установ не знайшов належного відображення з ідеологічних причин. Праця при німцях часто прирівнювалася партійним керівництвом до зради, тому висвітленню підлягали лише теми заподіяння окупантами руйнування та злодіянь по відношенню до мирного населення, радянського руху опору загарбникам. Публікації радянського періоду відображали селекційну роботу, що проводилася в евакуації та відбудову селекційних станцій, відновлення їхньої роботи вже після звільнення у 1944–1946 рр., коли більшість селекціонерів повернулися на свої попередні місця праці. Так, у статті З. Томашевича «Работа госселекстанций в годы Великой Отечественной войны» наголошується лише на руйнуваннях та нанесених німцями збитках [3, с. 151], М. Орловський, І. Бузанов та Є. Тонкаль висвітлюють діяльність селекційних установ з цукрових буряків лише в евакуації [1, 4].

Про непросте становище українських дослідно-селекційних установ на окупованій німцями території писали учасники тих подій, яким після відходу німців довелось емігрувати на Захід – Г. Гагарин, І. Громик [2, 5]. Незважаючи на помітні наукові здобутки, імена цих селекціонерів були надовго викреслені з радянської історії науки. Унікальним джерелом інформації про події, що відбувалися на Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції під час війни, є зібрані колишнім її директором К. Швайком спогади працівників – свідків тих подій [6].

Про долі українських селекціонерів цукрових буряків під час Другої світової війни розповідає у своїй монографії С. Ільєвич [7]. Проте ця тема тут висвітлена недостатньо, наприклад, приділяючи велику увагу постаті вченого-селекціонера Л.Л. Семполовського, окупаційний період у житті вченого автор упускає. Серед сучасних зарубіжних досліджень становища радянських дослідно-селекційних установ під час Другої світової слід відзначити публікацію О. Єліної, яка справедливо зауважує, що для селекціонера «і об'єкт, і результат дослідження практично не існує у відриві від землі, евакуація наукового продукту в повному об'ємі практично неможлива» [8, с. 190].

Таким чином, окупаційний період в історії вітчизняних дослідно-селекційних установ на сьогоднішній день є недостатньо вивченим, що й зумовило вибір теми цього дослідження. Метою даної статті є на основі архівних джерел, спогадів та історико-наукових публікацій відтворити маловідомий період в історії дослідно-селекційних установ України на прикладі діяльності Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції фахівці якої, залишившись на окупованій території, спільними зусиллями зберегли цю дослідну установу від остаточного руйнування та розграбування селекційних матеріалів.

На початку війни Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція представляла собою велике підприємство з потужною науково-виробничою базою, площею посівів біля 300 га, лабораторіями, житловими та господарськими приміщеннями. Евакуації підлягали фаховий персонал і тракторний парк, проте внаслідок швидкого просування німецьких військ територією України, евакуація станції була проведена поспішно. Не було плану збереження селекційних матеріалів вирощуваних культур, найцінніші матеріали селекційних посівів залишались у полі, збереження цих матеріалів було можливим лише за наявності фахового персоналу.

Німецькі війська захопили Уладово-Люлинецьку дослідно-селекційну станцію 18.07.1941 р. [9]. Окупанти знищили у приміщенні цукробурякової лабораторії частину меблів, оптику, змішали елітне насіння в магазині при елеваторі, забрали всі мішки, торбини, ремені й полотна, пошкодили частину висад-

ків-педігрі цукрових буряків. Для своїх потреб військові зайняли всі приміщення лабораторій та зерносховищ, незабаром руйнування припинились – у штабі полку був старшина, за попереднім фахом генетик, що розумівся на справах селекції [5].

Подальше становище станції було непевним – надходили жнива, а без тракторів і коней неможливо було проводити будь-яку працю на полях. До встановлення окупаційної влади для станції постала також загроза розграбування місцевим населенням. З відділу селекції цукрових буряків на станції залишились заввідділом Л.Л. Семполовський та кілька техніків, з відділу селекції зернових бобових – селекціонери І.Ю. Громик та О.А. Цейзик, заввідділом фітопатології І.М. Краснощоків, біохімії – І. Пустовий, а також техніки з різних відділів. Очікування встановлення офіційної влади загрожувало повною руйнацією станції. На зборах мешканців станції було обрано тимчасовий адміністративний апарат на чолі із Л.Л. Семполовським. Були створені групи для охорони елеватора, лабораторій, зерносховищ та інших об'єктів, таким чином грабунки було припинено. З метою використання під час жнив було також організоване збирання корів та коней, що паслися неподалік станції – після віддалення фронту на полях залишилися виснажені та хворі тварини, працівники станції здобули таким чином два десятки голів.

Після встановлення окупаційної влади Вінницький Цукротрест в адміністративному відношенні приєднав селекційну станцію до Уладівського цукрового заводу, керівником науково-дослідної роботи та насінництва станції був призначений І.Ю. Громик. Вінницькою комендатурою для станції було виділено ще 30 коней – жнива станція розпочала вже маючи біля 50 коней, декілька возів та кілька несправних тракторів. Мешканці довколишніх сіл приходили на станцію найматися на збирання урожаю «за сніп», тому з полів досить швидко було все зібрано. Проте ця практика не могла бути застосована до селекційних посівів, де доводилось обходитися силами лише кваліфікованих робітників станції. Станція не мала достатньо молотарок та транспортних засобів, тому скриткування затягнулося, пшениця і горох були пошкоджені дощами. Через брак робочої

сили окремо по сортах вдалось обмолотити лише по одному повторенню із 4–6. Відділ цукрових буряків зібрав насіння педігрі та супереліт, проте частину коренів не вдалося закагатувати до заморозків. Хоча більшість фахового персоналу з цукрових буряків виїхала, присутність Л.Л. Семполовського, для якого селекція була справою всього життя, дозволила налагодити роботу станції з цієї культури. Зібраний селекційний матеріал був проаналізований в лабораторії (поляриметр і рефрактометр отримали із Бродецького цукрового заводу). Лише незначну частину полів станції вдалося зорати восени 1941 року за допомогою отриманих від Уладівського цукрового заводу кількох малих тракторів, які замість пального використовували спирт з Уладівської гуральні [5].

У грудні 1941 р. за пропозицією представника Українського інституту селекції та генетики М. Корбута селекційну станцію було відокремлено від Уладівського цукрового заводу, директором станції було призначено І.Ю. Громика. З цього часу почалася підготовка до посівної 1942 р. Реальної допомоги станція від інституту не отримувала, всі матеріальні та грошові ресурси надходили від Вінницького Цукротресту [10]. Взимку було відремонтовано кілька тракторів та отримано досить пального, з Вінницького табору для праці на станції прибули військовополонені. Навесні 1942 р. було досить успішно здійснено посіви всіх селекційних категорій цукрових буряків, бобових культур та поля на сінництва. Застосовувалися переважно ручні посіви, які потім приорювалися [5].

Німецько-фашистське керівництво добре розуміло, що доступ до радянських дослідно-селекційних установ та їхніх матеріалів має величезне значення як для продовольчої безпеки Німеччини, так і для наукових досліджень. Слідом за німецькою армією до завойованих територій направилися німецькі вчені, які були вражені масштабами дослідно-селекційних робіт в Радянському Союзі [11, с. 54]. Через те, що німецька влада мала намір віддати деякі селекційні станції в оренду, їх стали відвідувати також представники німецьких селекційно-насінневих фірм. Протягом 1942–1943 рр. Уладово-Люлинецьку дослідно-селекційну станцію відвідали представники наукових установ та селекційних фірм Німеччини – професор Рудольф, д-р Кампе (Штрубе – Шланштет), спеціа-

ліст із цукрових буряків від фірми Діппе – Кведлінбург Дікманн, у 1943 р. – Гізеке, шеф фірми Клейнванцлебен, керівник Селекційно-насінного управління України д-р Флякс та інші. Л.Л. Семполовський згадував також про 2 делегації із Міністерства землеробства в Берліні [6, с. 141]. Як писав І.Ю. Громик, німецькі спеціалісти були вражені «фантастичними масштабами гібридизації на станції й польових дослідів» [5].

До червня 1942 р. станція мала стосунки лише з Вінницьким Цукротрестом, питання наукової роботи вирішувались фахівцями станції. В червні 1942 на станцію прибув оберляйтер Штамер, що був одночасно адміністратором Уладівського цукрового заводу, а в серпні – представник фірми Раббетге і Гізеке – Бусмайер, який орієнтувався в питаннях селекції цукрових буряків. Керівник селекції д-р Вернер фон Візе мешкав на головній квартирі у Вінниці, звідки періодично виїжджав на Уладово-Люлинецьку та Іллінецьку дослідно-селекційну станції, що тепер перейшли до цієї фірми. Постачання станції коштами та матеріальними засобами також перейшло до фірми Раббетге і Гізеке [5].

Робочою силою станція була досить забезпечена: робітникам роздавалися ділянки землі під городи, молодь, що працювала на станції, звільнялася від примусового вивозу до Німеччини. Л.Л. Семполовський допомагав працевлаштуватися на станції працівникам, які поверталися сюди після невдалих спроб евакуації [6, с. 126]. В найгіршому становищі перебував відділ селекції трав, який залишився без своїх фахівців. Спочатку його приєднали до відділу селекції зернових бобових, а на початку 1943 р. всі матеріали по травах були передані до Іллінецької селекстанції, де було зосереджено селекцію трав. Відділи агротехніки й фітопатології припинили свою роботу ще до приходу німців [5].

До 1943 р. селекція цукрових буряків на станції проводилася за методикою ВНІЦ, а з 1943 р. за розпорядженням д-ра фон Візе за методикою фірми Раббетге і Гізеке. Масштаби селекції цукрових буряків 1943 р. на станції були досить значними: селекційне поле засіяне 50 номерами Уладівської станції на ділянках по 0,2-0,3 га на площі 6,94 га і 55 номерами Клейнванцлебен на 1,65 га. На порівняльному полі у міжстанційному випробуванні еліт були висі-

яні номери Верхняцької, Білоцерківської, Ялтушківської та Уладівської станцій, а також німецьких станцій: Клейнванцлебен, Діппе, Штрубе. У міжстанційне випробування супереліт було включено 35 номерів, педігрі – 88 номерів. Попереднє поле займали 114 номерів, основне – 130 номерів. Усі корені були проаналізовані й на основі даних аналізу частина коренів порівняльних полів педігрі була використана на висадки. Відібрано й закагатовано із селекційного поля 15 номерів Уладівського матеріалу й 84 номери Клейнванцлебен, із порівняльного поля педігрі – 25 номерів. Все зібране бурякове насіння було очищене [6, с. 139–140].

Проте налагоджена праця станції зовсім не гарантувала подальшого благополуччя для її фахівців: навесні 1943 р. на станції почалися арешти. Спочатку гестапо заарештувало завелеватором І. Грогуля, в липні – селекціонера відділу бобових культур О. Цейзика з родиною, у вересні – директора станції І. Громіка. Арештованих фахівців з часом звільнили, але від отриманих катувань О. Цейзик помер в тюремній лікарні [5].

З огляду на наступ радянських військ у районі станції активізували свої дії партизани. У листопаді 1943 р. партизанами були вбиті один з оберляйтерів та німецький солдат з охорони станції, через деякий час – управитель фільварку Новий. Свідок цих подій І. Краснощоків згадував: «Восени 1943 р. поширилась чутка, що для охорони станції прибудуть Кубанські козаки-власовці... Проїшов деякий час і раптом в одну прекрасну ніч до Л.Л. Семполовського постукали, коли він запитав, хто стукає, йому відповіли: «Прибули Кубанські козаки на чолі з німецьким офіцером» і просять його провести їх до німців. Семполовський повів їх у лабораторію, де жили тоді німці. Вони почули Семполовського і повірили, що дійсно прибули козаки і впустили партизан у приміщення... Партизани тоді роззброїли німців, що були у лабораторії, забрали у них всю зброю, боєприпаси і гармату. Крім того, взяли продукти, завантажили все це на станційних коней і поїхали» [6, с. 136–137]. Лише обставини поспішного відступу німецьких військ врятували працівників станції від подальших репресій.

Вже в грудні 1943 р. німці розпочали евакуацію селекційного насіння та лабораторного обладнання станції. В грудні 1943 р. залишив станцію її директор І. Громик – талановитий селекціонер, учасник останньої експедиції М.І. Вавилова. Його евакуювали спочатку до Кам'янця-Подільського, Львова, а потім разом з іншими українськими селекціонерами – до Польщі та Німеччини [5].

В очікуванні приходу радянських військ працівники станції, незважаючи на посилений контроль з боку німецької адміністрації, вишукували різні можливості збереження селекційних матеріалів від вивезення до Німеччини. Основну роль в операції по врятуванню селекційного фонду цукрових буряків виконали працівники Н. Малюшицька, І. Краснощоків, Л. Охрімчук, Д. Комар, І. Грогуль та інші. Ризикуючи життям, їм вдалося підмінити етикетки на мішках з підготовленим до евакуації елітним насінням цукрових буряків, тому німці під виглядом елітного вивезли звичайне фабричне насіння [12]. Крім того, на станції залишилися селекційні матеріали, закагатовані в полі й льохах. Від вивезення вдалося зберегти частину селекційних матеріалів бобових культур та кормових трав [5].

При відступі німців на початку березня 1944 р. всі лабораторні меблі, апаратура, обладнання, реактиви хімічної лабораторії, оптика, наукова бібліотека були або вивезені, або знищені. Були зруйновано та спалено багато житлових та господарських споруд. Загальна шкода, заподіяна Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції під час Другої світової війни, становила близько 6 млн крб [6, с. 25].

Швидкі темпи наступу радянських військ на початку 1944 р. дозволили провести реєвакуацію ВНЦ та всіх дослідно-селекційних станцій з цукрових буряків й відновлювати їхню роботу вже навесні цього ж року. Селекційні матеріали, частково вивезені вглиб країни та часково збережені на місці, стали основою для відновлення селекційної роботи на Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції у 1944–1946 рр. Проте не всі станції були в однаковому становищі: на Веселоподолянській та Львовській станціях довоєнних матеріалів взагалі не залишилось, вони були знищені або вивезені німцями [1, с. 69].

Отже, роки німецько-фашистської окупації стали однією з найбільш драматичних сторінок історії вітчизняних дослідно-селекційних установ, які зазнали величезних матеріальних збитків та людських втрат. Перебуваючи на окупованій території, працівникам Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції довелося налагоджувати селекційну роботу в скрутних умовах, при нестачі фахового персоналу, матеріальних ресурсів та злиденного побуту. Лише завдяки зусиллям працівників станція була збережена від остаточного руйнування. Частина селекційних матеріалів цукрових буряків та інших культур була врятована від вивезення до Німеччини та збережена для подальшої праці, що значно полегшило післявоєнну відбудову станції у 1944–1946 рр.

Список використаної літератури

1. *Орловский Н. И.* Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н. И. Орловский ; М-во сел. хоз-ва СССР ; ВНИС. – К., 1973. – 156 с.
2. *Гагарин Г.* Історія селекції сільськогосподарських культур в Україні / Григорій Гагарин // Наукові Записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1967. – С. 107–150.
3. *Томашевич З. Ф.* Работа госселекстанций в годы Отечественной войны / З. Ф. Томашевич // Агробиология. – 1946. – № 2. – С. 151–154.
4. *Бузанов И. Ф.* ВНИС в годы Великой Отечественной войны / И. Ф. Бузанов, Е. А. Тонкаль // Сахарная свекла. – 1972. – № 6. – С. 12–15.
5. *Громик І. Ю.* Уладівсько-Люлинецька селекційна станція Цукротресту СРСР. – Архів УВАН у Нью-Йорку. – Ф. 14836.
6. *Швайко К. П.* Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция : хронологический справочник 1888–1978 [Рукопис] / К. П. Швайко. – [Б.м.], 1978. – 242 с.
7. *Ильевич С. В.* Очерки истории свеклосахарного производства в Украине : люди, события, факты / С. В. Ильевич ; под ред. Н. В. Роика. – Нежин : ООО «Вид-во «Аспект-Полиграф», 2007. – 236 с.
8. *Елина О. Ю.* Селекция на фронте : судьба советских селекционных станций в годы Второй мировой войны / О. Ю. Елина // Годичная научная конференция 2004 г. / Ин-т истории естествознания и техники РАН. – М. : Диполь-Т, 2004. – С. 190–194.
9. *Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Калинівського району і визволення їх Червоною Армією.* – Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-4422. – Оп. 1. – Од. зб. 13. – Арк. 59.
10. *Бюджет Удычского и Уладовского сахарозаводов.* – ДАВО. – Ф. Р-1337. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 1–52.

11. *Instant appropriation* – Heinz Brücher and the SS botanical collecting commando to Russia 1943 / Carl-Gustaf Thornstrom, Uwe Hossfeld. – Режим доступу: <http://www.biodiversityinternational.org/Publications/>

12. Швайко К. П. Уладово-Люлинецька селекстанція і її значення в розвитку сортівництва цукрових буряків / К. П. Швайко // Прапор перемоги. – 1983. – 30 черв.